

[0424] Buitenrust Hetteema en de *Rechtsquellen*

In 1885 richtte de jonge promovendus Buitenrust Hetteema zich tot v. Richthofen met het verzoek enkele Oudfriese handschriften, die zich in diens bezit bevonden, te mogen inzien. Op dit verzoek ontving Hetteema geen antwoord. Welke beweegredenen v. Richthofen heeft gehad, is niet duidelijk. Wellicht leefde hij, kort voor zijn dood en door een oogziekte gehandicapt, al zozeer afgezonderd van de buitenwereld, dat dergelijke verzoeken voor hem niet meer ter zake deden, wellicht ook deed de naam van de jonge geleerde hem aan die andere Hetteema denken, die vijftig jaar tevoren hem, v. Richthofen, in Leeuwarden de bestudering van enkele Oudfriese handschriften nu niet bepaald vergemakkelijk had¹. Hoe ook, Buitenrust Hetteema zag, naar hij later mededeelt, zich genoodzaakt de opzet van zijn proefschrift te wijzigen, nu het belangrijkste materiaal voor hem niet beschikbaar was. De promotie vond in 1888 plaats, maar de irritatie over de houding van v. Richthofen was nog niet verdwenen, getuige een nogal venijnige aanval op de Duitse geleerde in het voorwoord van de dissertatie. Van deze aanval heeft v. Richthofen trouwens geen kennis meer kunnen nemen: vier maanden tevoren was hij overleden.

De weigerachtigheid van v. Richthofen t.a.v. het inzien van zijn handschriften wordt uiteraard breed uitgemeten. Verder wist Hetteema aan te tonen, hoe onbetrouwbaar, met name m.b.t. de Westerlauwerse bronnen, v. Richthofens editie van de Friese wetten was. Het allerergste was volgens Buitenrust Hetteema echter dat v. Richthofen de indruk trachtte te wekken, dat hij voor de uitgave van de *Rechtsquellen* slechts de inkunabel gebruikt had, terwijl hij in werkelijkheid hoofdzakelijk van de eerdere edities van D, Schotanus en Wierdsma en Brantsma², was uitgegaan.

Nu gaat het niet om deze aanval op zichzelf, ook al is hij naar mijn mening maar zeer ten dele gerechtvaardigd. Iemand van het formaat van v. Richthofen hoeft niet door derden in bescherming genomen te worden tegen aanvallen op zijn wetenschappelijke integriteit, laat staan dat dit meer dan 80 jaar na zijn dood nog nodig zou zijn. Het oordeel van Hetteema verschijnt evenwel in de komende decennia voortdurend weer in het beschrijvend gedeelte van tekstuutgaven die op D gebaseerd zijn, terwijl de kritiek min of meer gekanoniseerd is, doordat zij overgenomen is door de schrijver van het eerste omvangrijke werk over de frisistische 'Forschungsgeschichte'. Overleveringen moeten op hun waarheidsgehalte getoetst worden, dat behoort mede tot het wetenschappelijk bedrijf, en als deze activiteit leidt tot rehabilitatie van de 'Altmeister' van de 19de-eeuwse frisistiek, is dit een dankbaar geaccepteerd neveneffect.

Over het eerste punt van Hetteema's beschuldiging kunnen wij kort zijn: v. Richthofen had het recht zijn handschriften aan wetenschappelijke bestudering door derden te onttrekken. Het niet (laten) beantwoorden van brieven is

niet bijzonder korrekt, dergelijke feiten plegen evenwel in een wetenschappelijke discussie geen rol te spelen. De verdere kritiek verdient echter een diepgaander beschouwing. Wij zullen nu Hetteema zelf aan het woord laten. Hij geeft eerst een opsomming van door hem gevonden fouten en vervolgt dan: 'En toch beweert von Richthofen, o.a. op p. 102. n. 4. "ich folge dem s.g. alten Drucke (des Westerlauwerschen Landrechtes) und gebe Varianten aus den Abdrücken in Sch. (und Fw.)"³. Slechts een enkele maal raadpleegde hij den ouden Incunabel, zoo in de Fr. Rq. 105. n. 12; 106. n. 4. Hij moest zich wel geheel aan dezen 15e eeuwse druk houden, toen hij de Oude Friesche Wetten, waarvan het 3e stuk niet verschenen is, niet meer kon raadplegen, vgl. Fr. Rq. 421 noot*⁴.

De vierde noot op p. 102 van de *Rechtsquellen* is echter niet geheel korrekt door Buitenrust Hetteema aangehaald. Het laatste gedeelte van het citaat luidt: '... Varianten aus den Abdrücken dieses Abschnittes (i.e. de Willekeuren van de Opstalsboom, H.D.M.) in Schotanus Beschryvinge p. 104 und Schotanus Geschichten Anh. p. 18'. Wanneer Hetteema zijn citaat even kritisch met v. Richthofens woorden had vergeleken als de *Rechtsquellen* met de tekst van de eerdere edities van D, was hem gebleken, dat het weglaten van de woorden *dieses Abschnittes* en van de verwijzing naar het Tablinum achter Schotanus zijn *Geschiedenissen Kerckelyck ende Wereldtlyck van Friesland*, waar uit D alleen de tekst van de Willekeuren van de Opstalsboom en van het Traktaat van de zeven Zeelanden staat afgedrukt, en het toevoegen van (*und Fw.*) een heel andere betekenis aan het citaat geeft. Von Richthofen verantwoordt zich slechts over de manier waarop hij de *Willekeuren v.d. Opstalsboom* heeft uitgegeven, nl. in hoofdzaak volgens de inkunabel. Vergelijking met het origineel en met de beide teksten van Schotanus leert dat dit inderdaad het geval is. De afdruk van v. Richthofen bevat slechts één ernstige fout (art. X: *Hwerso een riuchter onriuchte riucht fynde* voor *riucht ief fynde*), die echter onmogelijk uit Schotanus kan zijn overgenomen, want daar staat deze zin goed afgedrukt, zoals v. Richthofen trouwens in een voetnoot ook laat blijken. Vermoedelijk was zijn afschrift van de inkunabel op dit punt onnauwkeurig.

V. Richthofen heeft echter nergens beweerd - zoals Buitenrust Hetteema suggereert -, dat hij bij alle onderdelen slechts op de inkunabel afgegaan is. De inleiding tot de *Rechtsquellen* is op dit punt duidelijk: 'Der güte des herrn professor Nienhuys zu Groningen habe ich es zu danken, dass ich eins der wenigen noch vorhandenen exemplare dieser ausgabe, welches dem herrn Keiser zu Groningen gehört, benutzen konnte. Später liess Schotanus (...) den alten Druck wieder abdrucken; auch das buch von Schotanus ist selten, ich habe ein exemplar der berliner bibliothek verglichen. Endlich veranstalteten Wierdsma und Brantsma eine neue, durch sprachkenntnis der herausgeber, und benutzung von handschriften sich auszeichnende ausgabe(...);

Jacob Grimm lieh mir sein exemplar, bis ich eins auf einer auction in Groningen erstand⁵. Wanneer men bedenkt dat v. Richthofen de inkunabel slechts onder ogen gehad heeft op een reis van vier maanden, die hem langs bibliotheken in Wolfenbüttel, Hannover, Hamburg, Bremen, Oldenburg, Aurich, Emden, Groningen, Leeuwarden en Leiden voerde, wanneer men verder bedenkt dat hij bij zijn verblijf in Groningen nog een groot aantal andere handschriften gekollationeerd heeft, dan is het wel duidelijk dat hij de oude druk niet woord voor woord heeft kunnen afschrijven. Dit blijkt verder ook uit het notenapparaat, b.v. p. 3, r. 19 *Da*, noot 14: *Sch "da"; Fw "dae"*, een annotatie die in dit geval - en in honderden vergelijkbare gevallen - slechts zin heeft, indien men in het onzekere verkeert over de juiste lezing van het origineel⁶.

Buitenrust heeft nl. niet gezien, op welke wijze v. Richthofen gebruik gemaakt heeft van D. Dit was voor hem toch vrij gemakkelijk te konstateren geweest: bij elke tekst afzonderlijk legt v. Richthofen verantwoording af van de gevolgde werkwijze. Bij die teksten, waar hij gebruik kon maken van de *Oude Friesche Wetten*, richt hij zich op dit werk en op Schotanus. Voor die teksten, die in het niet verschenen derde stuk van de uitgave van Wierdsma en Brantsma hadden moeten staan, gaat hij op de inkunabel zelf af. Opvallend is dat hij bij deze laatste categorie teksten nauwelijks meer rekening houdt met de lezingen van Schotanus, wel een bewijs ervoor dat v. Richthofen gezien heeft, dat op deze uitgave veel minder staat valt te maken dan op de *Oude Friesche Wetten*. Inderdaad deelt v. Richthofen een aantal malen ekspliciet mee, dat hij de inkunabel volgt. Behalve in de al behandelde passage op p. 102 gebeurt dat op p. 110, n. 1 (*Der hier gegeb. Text folgt im Ganzen dem alten Drucke des westerl. Landr.*; betreft het Traktaat van de zeven Zeelanden), op p. 421, n.* (*Aus dem westerlauwerschen Landr. ... und zwar so wie die folg. Stücke nur nach dem alten Drucke desselben, indem von der neuesten Ausgabe derselben, den "Oude Friesche Wetten", die dritte und letzte Abtheilung, welche sie enthalten haben würde, nicht erschienen ist*; betreft het Marktrecht, de 'swarta swingen' en de gevallen van 'skakraf') en op p. 424v., n.* (*Der hier folgende Text ist der, welchen der alte Druck des westerl. Landr. liefert*; betreft het Rudolfsboek). In al deze gevallen heeft de verklaring betrekking op afzonderlijke teksten, en is dan, globaal genomen, niet onjuist⁷. Buitenrust Hetteema doet v. Richthofen dan ook zeker geen recht wedervaren, wanneer hij stelt dat deze zijn lezers misleidt. Integendeel, deze legt van bladzijde tot bladzijde verantwoording af.

Een filologisch betrouwbare editie is v. Richthofens werk niet, dat is in ieder geval uit Buitenrust Hetteema's kritiek wel gebleken. Maar toch is de kritiek ook op dit punt niet geheel billijk. Ze werd nl. geschreven bijna vijftig jaar na de publikatie van de *Rechtsquellen*. In deze periode hebben de taalkunde en ook de uitgavetechniek

een ontwikkeling doorgemaakt, waarvan v. Richthofen in 1840 alleen nog maar het begin had gezien. De fouten die Buitenrust Hetteema konstateert⁸ zijn voor het overgrote deel te herleiden tot een niet altijd konsekwent oplossen van afkortingen, een stilzwijgend verbeteren van evidente fouten in de tekst, en een naar eigen inzicht plaatsen van hoofdletters en leestekens. Verder heeft v. Richthofen niet alle Friese glossen opgenomen, niet altijd vermeld dat initialen niet of met de hand waren ingevuld⁹, en zich een te grote vrijheid t.a.v. de spelling gepermitteerd. Hetteema's kritische opmerkingen hadden geplaatst kunnen worden bij haast alle tekstedities uit de jaren om 1840 of later, in Nederland en daarbuiten!

Het ging de jurist v. Richthofen vermoedelijk ook in de eerste plaats om een juiste weergave van de inhoud van de door hem geraadpleegde bronnen. In dit opzicht is zijn uitgave nog altijd bruikbaar. De fotomechanische herdruk van de *Rechtsquellen* uit het jaar 1960 is dan ook niet als curiosum op de markt gebracht: zolang de uitgave van de Oudfriese taal- en rechtsbronnen nog niet is voltooid, in een naar de huidige maatstaven min of meer definitieve vorm volgens de opzet van Sipma, of in een voorlopige vorm zoals b.v. in sommige delen uit de serie *Estrikken*, blijft het werk onmisbaar.

Abcoude

H.D. Meijering

Noten

1. Jhr. Montanus (de Haan) Hetteema schijnt in 1834 v. Richthofen de inzage van het z.g. handschrift F, dat hij van Wierdsma jr. geleend had, geweigerd te hebben, terwijl v. Richthofen naar zijn zeggen enkele andere manuskripten slechts voor de tijd van één nacht ter beschikking heeft gehad. Vgl. Karl von Richthofen, *Friesische Rechtsquellen (Rh.Rq.)*, Berlin 1840, p.XIX en XXIII, en M. de Haan Hetteema, *Oude Friesche Wetten I*, Leeuwarden 1846, p.VII.

2. Chr. Schotanus, *Beschryvinge van de heerlyckheid van Frieslandt tusschen 't Flie end de Lauwers...*, z.pl. en j. [1664], p. 36-106. - [P. Wierdsma en P. Brantsma], *Oude Friesche Wetten*, Campen en Leeuwarden 1782-1788, stn.
3. Sch = Schotanus; Fw = *Oude Friesche Wetten*; zie n. 2.
4. F. Buitenrust Hettema, *Bijdragen tot het Oudfriesch Woordenboek*, Leiden 1888, p. XXIIv. Vgl. ook *Germania XXXV* (1890), p. 34. Deze kritiek wordt op gezag van Hettema overgenomen door: Walther Steller, *Das altwestfriesische Schulzenrecht*, Breslau 1926, p.7; J. Hoekstra, *Die gemeinfriesischen siebzehn Küren*, Assen 1940, p. 40; B.W. van Klaarbergen, *Das altwestfriesische jüngere Schulzenrecht*, Drachten 1947, p. 18; H.T.J. Miedema, *Paedwizers fan de Fryske filology*, Ljouwert/Leeuwarden 1961, p. 87 en 121; N.E. Algra, *De tekstfiliatie van de 17 keuren en de 24 landrechten*, Grins 1966 (= *Estrikken 39*), p. 3, n. 1; en met een slag om de arm door: Theodor Siebs, *Westfriesische Studien*, Berlin 1895, p. 45; Sydney Fairbanks, *The old West Frisian Skeltana riucht*, Cambridge (Mass.) 1939, p. 9.
5. *Rh. Rq.*, p. XXIV.
6. Het is overigens m.i. niet geheel uitgesloten dat v. Richthofen aanvankelijk geen duidelijk beeld heeft gehad van de waarde van D als primaire bron, maar dat hij de inkunabel beschouwd heeft als de afdruk van een hem nog onbekend handschrift, die als zodanig op één lijn te stellen was met Schotanus en de *Oude Friesche Wetten*. Een opmerking op p. 385, n.*, geeft aanleiding tot deze veronderstelling: '(eine) Rechtssammlung, die gewöhnlich altes friesisches Landrecht, von Andern weit bezeichnender westerlauwersches Landrecht genannt wird, um welche zuerst im 15ten Jahrh. s. l. et a., dann in des Schotanus Beschryvinge van Frieslandt, zuletzt endlich unter dem Titel "Oude Friesche Wetten" gedruckt ist, ...'. In dat geval zou het uitgebreid citeren van de beide edities van D zonder meer te verdedigen zijn. De inleiding, die vermoedelijk wel aan het eind van de arbeid geschreven zal zijn, laat zien dat v. Richthofen bij het opstellen van het 'Handschriftenverzeichniss' (p. XXIV) de relatie tussen D en de beide genoemde werken wel goed zag.
7. Behalve de tekst van de Opstalsboom heb ik vergeleken het Traktaat van de zeven Zeelanden en een gedeelte van het Rudolfsboek.
8. Zie hiervoor *Bijdragen tot het Oudfriesch Woordenboek*, p. XXI-XXIII en F. Buitenrust Hettema, *Der alte Druck der Westerlauwerschen Rechte*, in: *Germania XXXV* (1890), p. 1-34.

9. Niet in alle eksemplaren zijn de rubrieken, waarvoor door de drukker ruimte was opengelaten, (op dezelfde wijze) ingevuld. Dit heeft Buitenrust Hetteema gekonstateerd (*Germania XXXV*, p. 34). Indien H.T.J. Miedema hierop doelt, als hij mededeelt dat Hetteema 'sjoen hie dat de (...) eksemplaren fan 'e Druk net allegearre krekt gelyk wiene, ...' (*Paedwizers*, p. 121), kunnen wij met deze mededeling akkoord gaan. Hetteema geeft in zijn studies er echter geen blijk van reeds gezien te hebben, dat er tijdens het drukken van de inkunabel nog korrekties in het zetsel zijn aangebracht. Zie hiervoor E.G.A. Galama, *Freeska Landriucht; Fynsten en Fragen*, in: *Fryske Stúdzjes oanbean oan prof. dr. J.H. Brouwer*, Assen 1960, p. 125-134.